

Religijsko i etičko načelo oblikovanja književnog subjekta Raskolnikova iz Zločina i kazne F. M. Dostojevskog

Mautner, Nina

Undergraduate thesis / Završni rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:170829>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-26**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij

Odsjek za hrvatski jezik i književnost

Nina Mautner

***Religijsko i etičko načelo oblikovanja književnog subjekta
Raskoljnikova iz „Zločina i kazne“ F. M. Dostojevskog***

Završni rad

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Kristina Peternai Andrić

Osijek, rujan 2015.

0. Sadržaj

0.1. Sažetak i ključne riječi.....	3
1. Uvod	4
2. Književnost i stvaranje identiteta.....	5
3. Emmanuel Levinas i religijsko-etički govor o Bogu.....	7
4. Levinas i otkrivanje lica.	8
5. Religijsko-etička tvorba identiteta Raskolnikova.....	9
6. Odnos Raskolnikova s drugim književnim subjektima u romanu.....	11
6.1. Raskolnikov i Aljona Ivanovna kao slika društva.....	12
6.2. Raskolnikov i obitelj.....	13
6.3. Raskolnikov i Razumihin.....	15
6.4. Raskolnikov i Porfirij Petrović.....	15
6.5. Raskolnikov i Marmeladovi.....	16
6.6. Raskolnikov i Sonja.....	17
7. Raskolnikov kao primjer religiozno-etičkog identiteta.....	18
8. Zaključak.....	20
9. Izvor i literatura.....	21

0.1. Sažetak i ključne riječi

Ovaj rad istražuje religijsko-etički kompleks subjektiviteta Raskoljnikova iz romana Fjodora Mihailoviča Dostojevskog *Zločin i kazna*. Istražujući Cullerove postavke o tvorbi subjektiviteta te o filozofskim postavkama Emmanuela Levinasa o licu Drugoga i neograničenoj odgovornosti za drugoga, u radu se prikazuje odnos Raskoljnikova s drugim subjektivitetima kako bi se zaključilo da je njegov identitet u etičko-religijskom smislu dobar. Daju se primjeri iz kojih vidimo kako kroz cijelo djelo Raskoljnikov pozitivan etički kompleks zamjećuju ostali identiteti koji njegov vlastiti identitet usmjeruju k Transcedentalnom kao izvoru otkupljenja.

Ključne riječi: Levinasova etika Drugoga, kontakt licem-u-lice, etički govor o Bogu, etičnost Raskoljnikova, narativna etika i identitet.

1. Uvod

Ovaj rad bavit će se pitanjem religijsko-etičkog načela tvorbe književnog subjekta Raskoljnikova iz romana *Zločin i kazna* Fjodora Mihailoviča Dostojevskoga. Identitet samoga lika kao paradigmatički u tekstu proučavat će se prema postavkama Jonathana Cullera koji se bavi funkcijama subjekta ili jastva. Oslanjajući se na filozofa Emmanuela Levinasa koji u teorijsku misao uvodi i razvija etiku Drugog, kontakt licem-u-lice, etički govor o Bogu, preko kojega subjekt otkriva svoj vlasiti identitet i uspostavlja etički zahtjev o bezuvjetnoj i neograničenoj odgovornosti za drugoga, izložit će se i način oblikovanja identiteta Raskoljnikova. Na poseban način će se obraditi i njegov odnos s transcendentnim Drugim, Bogom. U tom istraživanju služit će se i tekstovima Alana Badioua, Mihaila Bahtina, Kristine Peternai Andrić te Ante Vučkovića. Oprimjerit će se religijsko-etička načela iz književnog predloška i na taj način iščitati profil subjekta te, promatrajući njegove postupke prema drugim književnim subjektima koji ga okružuju, zaključit će se kakav je ovaj subjekt u etičko-religijskom smislu.

2. Književnost i stvaranje identiteta

Književna djela nude veliki raspon implicitnih modela o tome kako se tvori identitet. (Culler, 2001: 129) U nekim pripovjestima identitet je određen rođenjem, a u ostalima likovi se mijenjaju sukladno svojim usponima i padovima, ili im se identitet zasniva na osobnim kvalitetama koje se otkrivaju za životnih nedaća. Temeljni identitet nastaje kao posljedica postupaka samih likova, njihove borbe sa svijetom te se taj identitet postavlja kao osnova, čak i uzrok tih postupaka. (Culler, 2001: 129-130) *Identitet je proizvod niza djelomičnih identifikacija, nikada dovršen.* (Culler, 2001: 134) Prema psihoanalizi i Freudu, ... *identifikacija je psihički proces u kojem subjekt asimilira jedan vid drugoga i transformira se, u cijelosti ili djelomično, prema modelu kojeg mu drugi daje.* (Culler, 2001: 133) Psihoanaliza potvrđuje pouku koju možemo izvući iz najslavljenijih romana – da je identitet neuspjeh i da ne postajemo radosno muškarcem ili ženom te da internalizacija društvenih normi uvijek nailazi na otpor. Ne postajemo ono što bismo trebali biti. (Culler, 2011: 134) Promotrimo li primjer Raskoljnikova, uočavamo identičnu problematiku, njegov otpor prema društvenim normama, njegovi pokušaji da uspostavi pravdu zbog kojih postaje još samo veći krivac.

Tradicionalna poimanja subjekta ograničuju odgovornost i djelatnu ovlast. Ako je subjekt isto što i svjesni subjekt tada ćemo se smatrati nevinima i odreći ćemo se odgovornosti za one posljedice naših čina koje nismo svjesno izabrali ili namjeravali. No, ako naše poimanje subjekta uključuje nesvjesno, kao i subjektne položaje koje zauzimamo, odgovornost se može proširiti. Naglasak na strukturi nesvjesnoga ili subjektivnih položaja koje ne izabiremo poziva nas na odgovornost za one događaje i strukture u našem životu koje nismo izričito ni htjeli. Prošireni pojam subjekta bori se protiv toga da se ograniči djelatna ovlast i odgovornost izvedena iz tradicionalnih poimanja subjekta. Prilikom odgovaranja na pitanje izabire li „ja“ slobodno ili je u izboru determinirano, filozof Antony Appiah tvrdi kako rasprava o djelatnoj ovlasti i izboru proistječe iz našeg nastojanja da živimo spoznatljiv život među drugim ljudima kojima pripisujemo vjerovanja i nakane. (Culler, 2001: 138) *Rasprava o subjektivnim položajima koji determiniraju djelovanje proizlazi iz našeg zanimanja za razumijevanje društvenih i povijesnih procesa u kojima pojedinci nastupaju kao društveno uvjetovani.* (Culler, 2001: 138)

U tom smislu Raskoljnikova možemo shvatiti kao subjekt opterećen strukturama nesusjesnoga, koji je u borbi za višim idealom krivo interpretirao društvene i etičke propise. Ne računajući na svoje nesusjesno, izvršava eksperiment i ubija onako kako priliči jednom Napoleonu i gazi moralne norme, poričući pritom posljedice svojih činova koji ga čine razlomljenim između osobnih teorija tvorbe svoga jastva i istine o dostojanstvu drugoga.

Prema Culleru¹, postoje tri temeljne moderne misli o proizvodnji subjekta. „Ja“ se može prikazati kao nešto unutrašnje i jedinstveno što prethodi činovima koje subjekt izvodi, kao unutrašnja jezgra koja se izražava ili ne izražava riječju i djelom. Druga postavka tvrdi kako je jastvo određeno svojim podrijetlom i društvenim značajkama te treća spaja pojedinca i proizvedeno, naglašavajući promjenljivu prirodu jastva koje postaje onim što jest svojim pojedinim činovima. (Culler, 2001: 127) Ova treća postavka uvelike se može povezati s teorijom francuskog filozofa Emmanuela Levinasa (1906-1995) i njegovom antiesencijalističkom pristupu (za razliku od esencijalističkog pristupa²) koji kategoriju identiteta vidi kao promjenjivu i nestabilnu u smislu da je onemogućeno oblikovanje nepromjenjivih ili potpunih identiteta. *Identitet se razumijeva kao učinak jezika i diskurza uspostavljen u razlici prema drugima, ali i prema sebi. ... identitet (je) proces postajanja koji se uspostavlja prema drugom, odnosno uspostavlja se s obzirom na jednakosti ili različitosti od drugoga.* (Paternai, 2010: 12) Prema antiesencijalistima, identitet se uvijek uspostavlja prema drugome jer se tako pojedinac obilježava kao jednaki ili različiti od grupe te se ni jedan identitet ne može javiti kao čista objektivnost, već je svaki identitet kontigentan i nestabilan. (Paternai, 2010: 12) Premda tome, u nastavku rada, posebno će se obraditi odnos Raskoljnikova s drugim književnim subjektima u romanu kako bi se iskristalizirao njegov identitet u pogledu etičko-religijske dimenzije.

¹ Culler, Jonathan, 2001., „Identitet, identifikacija, subjekt“, u: *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, Zagreb

² Zagovornici esencijalističkog pristupa prepostavljaju postojanje unutrašnjeg esencijalnog sadržaja ili jezgre sebstva te smatraju identitet kao svojevrsnu stabilnu bit koja ne podliježe promjeni. Identitet se uspostavlja kao samorazumljiva kategorija imanentna subjektu.

3. Emmanuel Levinas i religijsko-etički govor o Bogu

Spoznavati stvari znači neutralizirati njihove posebnosti preko pojma, lišiti ih njihove drugosti te ih učiniti posjedom onoga koji spoznaje. *I kao što predmet u mojoj ruci postaje dio mene, tako i shvaćena tema postaje dio mene. Misao pretvara u posjed sve što shvaća, bez razlike je li riječ o prisjećanju znanja koje je u meni, o susretu s drugim, ili je riječ o Bogu.* (Vučković, 1996: 222) Nasilje nad objektom tako se događa kada objekt postaje moje vlasništvo jer ga spoznajem te ga se lišava njegove vlastite neovisnosti. Drugi je alter ego. Za Levinasa to predstavlja nasilje jer nije ostavljen prostor da drugi bude ono što jest, da bude apsolutno drugi. Prvi je odnos s Drugim etički. On započinje bez spoznaje i ne može se pretvoriti u znanje. Drugi ne proizlazi iz mene. Dolazi izvana i on uspostavlja i određuje odnos koji je etički. Etika dolazi prije ontologije. Etika je *filosofia prima*. (Vučković, 1996: 222) Govoreći općenito o problematici subjekta Raskoljnikova, prepoznamo njegov zločin i nasilje prema drugoj osobi, starici lihvarici, kojoj nije ostavljen prostor da bude zla ako to želi. Ubijena je jer je bila društvena uš. Raskoljnikov se usredotočio samo na konačnost i zaboravio na klicu beskrajnosti koja je uvijek u nama, kako tvrdi Vučković: *Samo onaj tko preko ideje beskonačnog spoznaje svoju vlastitu konačnost prisiljen je priznati da je ideja beskonačnog uzvišenija i savršenija od konačnosti. I premda se čini da do ideje beskonačnog dolazimo negativnim putem niječući konačnost, to je samo privid, jer bez ideje beskonačnog ne bismo znali ni za konačno.* (Vučković, 1996: 224)

Subjekt koji misli beskonačno oslabljen je, doveden je u pasivno stanje. On više ne može moći, jer beskonačno nadilazi ideju beskonačnog. Levinas tu pasivnost naziva *pasivnošću stvorenoga*. (Vučković, 1996: 226) U ovom smislu možemo se referirati na stanje Raskoljnikove svijesti nakon ubojstva, nakon spoznanja da je povrijedio drugoga te se ga opterećuje savjest, moralni zakon u nama³.

³ *U dubini savjesti čovjek otkriva zakon koji on sam sebi ne daje, ali kojemu se mora pokoravati. Taj glas, što ga uvijek poziva da ljubi i čini dobro, a izbjegava zlo, kad zatreba, jasno odzvanja u intimnosti našega srca (...). Čovjek naime ima u srcu zakon što mu ga je Bog upisao. Savjest je najskrovitija jezgra i svetište čovjekovo, gdje je on sam s Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini.* u II. VATIKANSKI SABOR, Gaudium et spes, 16.

Ideja beskonačnog u nama, s druge strane, otkriva da beskonačno nije nezainteresirano prema konačnom. Ono se približuje konačnom. Odnos se s beskonačnim ne događa u nekom vanzemaljskom ili samo zamišljenom mjestu. On se događa u konkretnom susretu licem u lice s Drugim, u neposrednom susretu Istog i Drugog. Sve što se može reći o Bogu polazi od ljudskih odnosa, a ne obratno. Bog je za Levinasa nedopustiva apstrakcija koja se ne može definirati. Moguć je jedino obratni put: reći nešto o Bogu može se samo u terminima odnosa prema Drugom. (Vučković, 1996: 226-227) Levinas u namjeri da pojasni pojam Drugoga upotrebljava pojam lica (*visage*), tvrdeći kako se Drugi izražava preko lica. Drugi je Levinasu lice ili sugovornik koji svoj identitet stječe tek u dijalogu. (Paternai, 2010: 13)

4. Levinais i otkrivanje lica

Tek kada lice Drugoga progovara, Drugi se u potpunosti razotkriva u svojoj raznolikosti. U vezi s tim, ono smo što jesmo prije svega zbog naših odnosa s drugima, uključujući i one odnose koje zanemarujemo ili nastojimo prekinuti. U svojem intervjuu *Etika i beskrajnost*, Levinas navodi kako se u licu drugoga nalazi neko bitno siromaštvo te da dokaz za ovo poimanje pronalazimo u činjenici što pokušavamo sakriti to siromaštvo zauzimajući neke poze, neko držanje⁴. Levinas dalje nastavlja obrađivati ovu temu u filozofskom djelu *Totalitet i beskonačnost* iz 1961., donoseći tezu o odgovornosti za drugog. Drugi je temelj i svrha čovjekova djelovanja. (Paternai, 2010: 13-14) *Iz stava o bezuvjetnoj i neograničenoj odgovornosti proizlazi da je pojedinac etički subjekt tek kada je odgovoran za drugog.* (Paternai, 2010: 14) Na taj način, odgovornost prema Drugome neprestano se vraća i uvijek nas iznova obvezuje i čini taocem Drugog. U etičkom odnosu subjekt se podmeće za drugog i na taj način postaje njegov talac.

Levinas tvrdi: *Subjektivnost, koja se oblikuje u samom kretanju kad na nju pada odgovornost za drugog, ide čak dotle da postaje zamjena za drugog. Ona zauzima položaj ili bezuvjetnost - taoca. Subjektivnost kao takva je početno talac; njezina odgovornost seže čak*

⁴ Levinas 1995/ 96: 73 u Paternai Andrić, Kristina. *Krinka* u: Opreka krinki ili o Levinasovom konceptu golog lica. Književna revija 1/ 2010. str. 13.

*do ispaštanja za druge*⁵. (Peternai, 2010: 14) Levinasova etika ne traži, nego propisuje. Intersubjektivan odnos ne teži uzajamnosti već je pojedinac taj koji sve snosi. U takvom poimanju naša odgovornost za druge jest bezgranična. (Peternai, 2010: 14) U ovom pogledu bismo mogli promatrati ljubav brata i sestre, Dunje i Raskoljnikova, jer oni se oboje žele žrtvovati za onog drugog. U majčinom pismu Raskoljnikovu pronalazimo primjer neograničenosti odgovornosti i bezuvjetnoj ljubavi za drugoga: *Voli Dunju, svoju sestru, Rodja; voli je onako kao što oona tebe voli, a znaj da te voli bezgranično, više no samu sebe. Ona je anđeo, a ti, Rodja, ti si nama sve – sva naša nada i uzdanica. Samo neka ti budeš sretan pa ćemo i mi biti sretni.* (Dostojevski, 2013: 37)⁶

5. Religijsko-etička tvorba identiteta Raskoljnikova

Pitanje tvorbe etičkog, kao i religijskog subjekta u pripovjednom tekstu mogu se promatrati u okviru šireg obrata k pitanjima identiteta i identifikacije u humanističkim znanostima, odnosno obrata što pripovijesti promatraju kao svojevrsne alate za konstrukciju i analizu identiteta. (Peternai, 2014: 1) James Phelan, kojeg se obično svrstava u predstavnike retoričke naratologije, uvodi pojam *narativna etika* za područje što istražuje presjecišta priče i pripovijedanja, vodeći računa o pitanjima morala, odnosno etike. Na moralne vrijednosti se gleda kao na integralni dio priče i pripovijedanja s obzirom na činjenicu da sve pripovijesti - eksplicitno ili implicitno - postavljaju pitanje o tome kako subjekt misli, prosuđuje ili djeluje kao autor, pripovjedač ili recipijent imajući u vidu dobro drugoga - pojedinca ili zajednice. (Peternai, 2014: 2-3) U ovom smislu izlaže se i identitet samoga Raskoljnikova, u prožetosti etičko-religijskog kompleksa koji tako može utjecati i na rekonstrukciju identiteta čitatelja.

Identitet je, recimo to jasno, žestoko osporavan pojam. Gdje god se čuje ta riječ, možete biti sigurni da se odvija bitka. Bojno polje prirodno je stanište identiteta. Identitet oživljava jedino u metežu bitke; zaspri i tih je istog trenutka kad zamru njezini zvuci. (Braudel, 2012: 65) Krhkost i vječno privremen status identiteta ne može se sakriti. Svatko sam za sebe gradi identitet te nema zajedničkoga. Nesigurni ljudi, smeteni, zbunjeni i zastrašeni

⁵ Levinas 1995/ 96: 78 u Peternai Andrić, Kristina. *Krinka* u: Opreka krinki ili o Levinasovom konceptu golog lica. Književna revija 1/ 2010. str. 14.

⁶ Fjodor Mihajlovič Dostojevski, *Zločin i kazna*. (prev. Zlatko Crnković), Koprivnica: Šareni dućan. 2013.

nestalnošću i slučajnošću svijeta koji nastanjuju, zajednicu smatraju privlačnom alternativom. Zajednica je dvosmislena, voljena i omrzuta, privlačna i odbojna. (Braudel, 2012: 52) Nadalje, onim ljudima poput Raskoljnikova koji se bore u čvrstoj mreži prisila i pokazuju nepokolebljivu odanost svojim principima - život predstavlja noćnu moru. No on je slobodno odabrao. I shvatio je svu užasnost svoga izbora te je, izmučen, prihvatio posljedice. Tek je tada upoznao istinsko lice Vječnoga Drugoga.

Levinasov je interes usmjeren pitanjima transcencije, jezika i etike kao izvornog načina razmatranja odnosa čovjeka prema drugom, odnosno bližnjem. Taj je drugi za njega mjesto u kojem se zrcali Transcendencija; drugi je bližnji koji daje mogućnost oblikovanja subjekta, s tim što je odnos s drugim izravan, licem u lice. U Levinasovoj etici *ja* je taj koji sve nosi, bezgranično smo odgovorni za druge, a Drugi se postavlja kako temelj i svrha čovjekova djelovanja. Etički zahtjev proizlazi usprkos potrebama i interesima subjekta, u etičkom smislu subjekt se podmeće za druge i postaje isprva njegov talac; odgovornost subjektivnosti seže čak do ispaštanja za druge. (Peternai Andrić, 2012: 383) *Iz stava o bezuvjetnoj i neograničenoj odgovornosti proizlazi da je pojedinac etički subjekt tek kada je odgovoran za drugog.* (Peternai Andrić, 2012: 383)

Raskoljnikov stvara teoriju *Übermenscha* - nadčovjeka- iznimne osobe koji ima pravo i dužnost kršiti zakone koji vrijede za obične ljude kako bi stvorio Novi svijet ili ideju za korist ljudskog roda. Ta mu je teorija opravdanje; racionalizacija za izvršenje zločina nad drugim. (Roberts, 2005:10) Zločin opisan u romanu razlikuje se od običnih zločina po tome što junak nije nepismeni nesretnik, zaostao umom, već bivši student koji je u stanju analizirati do najstinijih detalja sve pobude i osjećanja svoje duše, koji može u cilju opravdanja svojih postupaka stvoriti cijele zamršene teorije i u vrijeme najtežih zabluda sačuvati tankoćutnost, osjećajnost i moralnu profinjenost visoko razvijenog čovjeka. (Milošević, 1972: 134) Raskoljnikov nije ubio jer je imao prazan stomak. To bi bila sva sreća, kako kaže Sonji. I sam inspektor Porfirij čekao je Raskoljnikovo intelektualno iskupljenje kroz samospoznaju kako bi vlastitim snagama došao do veličine. On ga smatra velikim i osobom koja bi mogla puno učiniti za Rusiju. Porfirij isto govori kako je patnja sredstvo okajanja: *Jer patnja je nešto golemo, Rodione Romanoviču.* (Roberts, 2005: 83)

Temeljni obrat za Raskoljnikova, kao i bilo koje osobe koja želi krenuti ispravnim putem, jest posjedovanje želje, žudnje. Mikkel Borch-Jakobsen tvrdi kako *žudnja (subjekt koji žudi) ne prethodi, pa da nakon nje slijedi identifikacija koja bi omogućila žudnji da bude*

zadovoljena, da bude udovoljeno žudnji. Ono što prethodi jest nagnuće k identifikaciji, prvobitno nagnuće koje dovodi do žudnje...; identifikacija stvara žudeći subjekt, a ne obratno. (Culler, 2001: 134) Upravo je žudnja bitna za religijsko-etički kompleks, kao prikaz pokajanja i početak jednog novog puta u skladu s religijskim i etičkim poimanjem svijeta. Stoga možemo tvrditi pozitivni smjer izgradnje identiteta Raskoljnikova te ga nazvati etičkim subjektom.

6. Odnos Raskoljnikova s drugim književnim subjektima u romanu

Levinas u jednoj od svojih posljednjih knjiga *Etika i beskonačnost* progovara : *Mislim da se kroz svaku književnost govori, - ili muca, ili zauzima dostojanstveno držanje, ili se bori sa svojom karikaturom – ljudsko lice.*⁷ (Peternai, 2010: 15) Levinas donosi tezu prema kojoj vidjeti lice ujedno znači čuti: *Ne ubij!*, a čuti ovu Petu Božju zapovijed znači čuti društvenu pravdu, iz koje, prema Badiou, izranja oblik nihilizma koji u svojoj biti nikako ne može pridonijeti uspostavi te društvene pravde. (Peternai, 2010: 15) Ovakva previranja pronalazimo u svijesti književnoga subjekta Raskoljnikova od prvog dijela do epiloga, do njegove konačne odluke da poljubi zemlju koju je povrijedio, da se iskupi za nedjelo i dok konačno ne čuje: *Ne ubij!*

U skladu s Levinasovim tvrdnjama o izražavanju drugoga preko lica, i sam opis mladića pomaže nam u spoznavanju njegovog identiteta: *...bio je neobično pristao, divnih tamnih očiju, kestenjaste kose, povisok, vitak i stasit. Ali uskoro je utonuo u nekakvu duboku zamišljenost, bolje reći – čak u nekakav zanos, i pošao dalje ne primjećujući više ništa oko sebe, pa i ne želeći ništa primijetiti.* (Dostojevski, 2013: 8) Odbija komunicirati s drugima, povlači se u svoju nutrinu u kojoj osmišljava pokus kojega za kratko uspijeva moralno opravdati. *Nikako nije, primjerice, mogao zaisliti da će jednom prestati razmišljati, ustati i - jednostavno otići tamo...* (Dostojevski, 2013: 64)

Odnos se s beskonačnim ne događa u nekom vanzemaljskom ili zamišljenom mjestu, već se događa u konkretnom susretu licem u lice s Drugim, u neposrednom susretu Istog i

⁷ Levinas 1995/ 96: 83, u Peternai Andrić Kristina. *Krinka* u: Opreka krinki ili o Levinasovom konceptu golog lica. Književna revija 1/ 2010. str. 15-

Drugog. Sve što se može reći o Bogu polazi od ljudskih odnosa, a ne obratno. Bog je za Levinasa nedopustiva apstrakcija koja se ne može definirati. Moguć je jedino obratni put: reći nešto o Bogu može se samo u terminima odnosa prema Drugom. (Vučković, 1996: 226-227) *Susreće ga se samo posredno — preko lica drugog čovjeka, preko traga odsutnosti.* (Vučković, 1996: 231) Raskoljnikove intelektualne sposobnosti uzdigle su ga iznad pukog preživljavanja u ovom svijetu, premda je bio siromašan. Pomagao je stoga većim sirotama od sebe, ali je prezirao one druge koji su tek preživljavali živeći nepošteno. *Zanimljivo je da se Raskoljnikov, dok je studirao, nije gotovo ni s kim družio... Učio je mnogo, nije se štedio i stoga su ga poštivali, ali ga nitko nije volio. Bio je vrlo siromašan i nekako naduto uznositi i suzdržljiv, kao da je pred svima nešto tajio. ... kao da njihove nazore i interese smatra za nešto niže.* (Dostojevski, 2013: 48)

6.1. Raskoljnikov i Aljona Ivanovna kao slika društva

Levinas u svojoj namjeri da pojasni pojam Drugoga tvrdi kako se Drugi izražava preko lica. Lice može učinkovito govoriti i neizravno pa tako i kroz književnost: Raskoljnikov je mladi intelektualac, povučen, siromašan mladić. Ulazimo u tajne njegove duše, otkrivamo ubojicu i osobu koja je u sebi i istinski čovjek s planom učiniti ovaj svijet pravednijim mjestom. Oko samoga Raskoljnikova od prvih stranica i prije zločina odjekuje glas savjesti: *A kad god bi onuda prolazio, mladića je obuzimao nekakav bolan i strašljiv osjećaj kojega se stidio i zbog kojeg se mrštio.* (Dostojevski, 2013: 7)

Nakon noćne more iz svoga djetinstva o krvoločnom ubijanju jednog konja, u sebi je propitkivao svoj pokus, znajući da to neće moći podnijeti: *Bože! – usklikne. – Pa zar ću ja zbilja, zar ću zbilja uzeti sjekiru i udariti je po glavi, ... Bože sveti, zar ću zbilja to učiniti?* (Dostojevski, 2013: 55) Susreće staricu Aljonu Ivanovnu, čije je lice mračno: *... i opet se u njega zapilje iz mraka dva lukava i nepovjerljiva oka.* (Dostojevski, 2013: 69) Ona je bila onaj drugi koji je odlučio ne činiti dobro u ovome svijetu, a Raskoljnikov je pravdu preuzeo u svoje ruke. Nije računao da je toliko pravedan u svojoj biti, da će ga grižnja savjesti toliko proganjati. Nakon ubojstva započinje i njegova kazna: *I da je u tom času bio kadar točnije zapažati i prosuđivati, da je samo mogao spoznati svu težinu svog položaja, sav očaj, svu grozotu i svu besmislenost njegovu... vrlo je vjerojatno da bi digao ruke od svega i odmah se otišao sam prijaviti, i to ne čak iz straha za sama sebe nego od pukog užasa i gađenja nad onim što je počinio.* (Dostojevski, 2013: 73) Postaje svjestan svoga bunila, rastresenosti i

zaboravljivosti. Ovaj odnos Raskoljnikova i Aljone Ivanovne, a tako i njegov odnos prema društvu, možemo prema Culleru nazvati kao jedan od načina uspostavljanja identiteta, kako je jastvo određeno svojim podrijetlom i društvenim značajkama. Siromašni i propali student ubio je društvenu uš koja nije nikome koristila.

*U drugom postoji uvijek neki višak ili odstupanje u odnosu na ono što znam o njemu. Taj nesrazmjer, to stalno prekomjerje viđenog bića naspram intencije koja ga gleda, ima ime lica.« Lice je ime za drugoga, ... lice govori. Ono govori prije negoli drugi izusti ikakvu riječ. Govor lica je etički. (Vučković, 1996: 227) Drugi se pojavljuje kao stranac, udovica, prosjak. Drugi je tako shvaćen u svojoj bijedi i u svojoj uzvišenosti, u uzvišenosti svoje bijede. Lice drugoga je prije svega etički zahtjev: *Ne ubij! i Nahrani me!* (Vučković, 1996: 228)*

Lice ne možemo posjedovati, ali je otvoreno našoj moći. *Moja moć ne može posjedovati lice drugog, ali ga može ubiti. Ali, ubiti ne znači gospodariti, nego uništiti, apsolutno se odreći razumijevanja. Ubojstvo iskazuje moć nad onim što izmiče moći. (Vučković, 1996: 228) Sam Raskoljnikov spoznaje kako je ubivši drugoga, povrijedivši njegovu slobodu, i sebe uništio: 'Morao sam to znati', mislio je podsmjehujući se gorko, 'a kako sam se usudio, poznajući sama sebe, sluteći kakav sam, latiti se sjekire i okrvaviti ruke? Morao sam unaprijed znati... Eh, pa i znao sam unaprijed!' prošapće očajnički. (Dostojevski, 2013: 239) Njegovo pokajanje je put prema otkrivanju svoga vlastitog jastva koje je nadasve etičko. Da nije takav, ne bi zbog grižnje savjesti halucinirao, imao noćne more te bio posve rastresen i duboko nesretan.*

6.2. Raskoljnikov i obitelj

Lice drugoga možemo smatrati i mjesto susreta s Transcendentnim. *Kada Ivo Andrić piše kako se čovjek nikada neće moći nagledati zvjezdanog neba i ljudskog lica, ne možemo ne uočiti blizinu s Levinasom. Ono što onemogućava zasićenost ljudskim licem i zvjezdanim nebom jest njihova neograničenost. Govoriti o licu i nebu istim terminima znači vidjeti u ljudskom licu beskonačnost zvjezdanog neba. (Vučković, 1996: 227) Dva nas lika osobito podsjećaju na blizinu Neba u ljudskom licu, na beskonačnost ljubavi i podrške. U ovom romanu, u ovoj životnoj priči, upravo su Dunja (Avdotja Romanovna), Raskoljnikova sestra i njegoova majka, Puljherija Aleksandrovna, bile one koje su poznavale dubinu Raskoljnikove duše.*

Prema Culleru, pri stvaranju identiteta samoga Raskoljnikova, one predstavljaju njegovu unutrašnju jezgru koja prethodi svim njegovim djelima, koja se izražava ili ne izražava riječju ili djelom. One mu žele učiniti uslugu; Dunja se želi udati kako bi im se popravila materijalna situacija u obitelji pa bi tako Raskoljnikov imao za nastavak studija. No on to nikako ne prihvaća jer njezin zaručnik nije bio iz njihova društva, to nije pokazao odjećom, već zato jer je njuškalo, spekulater i licemjer: *Misliš da bulaznim? Ne bulaznim... Udala bi se za Lužina radi mene. Ali ja ne prihvaćam tvoju žrtvu.* (Dostojevski, 2013: 174)

Fenomenološke analize lica, koje se ubrajaju u najljepše stranice koje je Lévinas napisao, ne uče nas bolje vidjeti lice ili vidjeti ga drukčije nego uobičajeno. One nas uče da lice ne poistovjećujemo s onim što vidimo. Oko nije organ kojim možemo stupiti u odnos s drugim. Gledanje ne može dovoljno dobro odgovoriti zahtjevima lica. Lice, u filozofiji Levinasa, izmiče vidu i upravo ono što izmiče jest posebnost lica. Njegove su analize nastojanje da lice opiše u onome u čemu izmiče ljudskom pogledu. Umjetničko nas djelo treba uvijek naučiti da nismo vidjeli ono što vidimo. Ono nas uči vidjeti ono što nismo vidjeli. Na sličan način i Lévinas govori o etici kao optici koja nas uči u licu drugog čovjeka vidjeti ono što ne vidimo. (Vučković, 1996: 227) Dokaze za to pronalazimo i na licima Raskoljnikove majke i sestre. Dunja se opisuje da je ... *u licu nalikovala na brata, ali bi se moglo čak reći da je prava ljepotica. ... Izraz na licu bijaše joj svagda prije ozbiljan i zamišljen nego vedar, ali kako je samo tom licu pristajao osmijeh...* (Dostojevski, 2013: 180) Razumihin joj govori kako je vrlo nalik na svoga brata, u svemu. Na implicitan način u romanu se preko Dunje ističe etičnost samoga Raskoljnikova.

Puljherija Aleksandrovna brine se za odnos svoga sina s Bogom, što će kasnije nastaviti i Sonja: *U srcu strepim da nije i tebe zahvatilo ovo novo moderno bezvjerje?* Ona sama izgledala je mnogo mlađa nego što je uistinu bila jer je ... *sačuvala bistrinu duha, svježinu dojmova i čestit, čist žar srca.* (Dostojevski, 2013: 180) Za sina tvrdi kako je tvrdoglav i mušičav jer je jednom iz sućuti želio oženiti bolesnu djevojku svoje gazdarice. Na kraju Raskoljnikova i njihova ljubav preobražava, potiče da primi na sebe patnju: *Ali zašto me toliko vole kad nisam toga vrijedan? O, da sam bar sam, da me nitko ne voli i da ni ja nikad nikog nisam volio. Svega ovog ne bi bilo!* (Dostojevski, 2013: 448)

6.3. Raskoljnikov i Razumihin

Golotinja lica, koja znači lišenost bilo kakve obrane, jest etička. (Vučković, 1996: 228) Upravo se etičnost i iščitava iz lica siromašnog studenta Razumihina : *Bijaše upadljive vanjštine – visok, mršav, uvijek nemarno obrijan, crnokos.* (Dostojevski, 2013: 48) Bio je neobično vedar, prostodušan, ali i dubok i dostojanstven. Razumihin je nadasve cijenio Raskoljnikova te je upoznao dubinu njegove etičnosti koju je skrivao svojom povučenošću od drugih. *S Razumihinom se, međutim, tko zna zašto, nekako zbližio, naime, nije se baš zbližio, nego je bio razgovorljiviji, otvoreniji.* (Dostojevski, 2013: 48)

Raskoljnikov bunca nakon ubojstva, boji se susreta s drugima te se nađe pred vratima svoga prijatelja. *Dok se penjao k Razumihinu, nije ni pomislio da će se naći s njim licem u lice. Ali sad je u jednom hipu uvidio, spoznao da je u ovom trenutku ponajmanje raspoložen da se nađe licem u lice bilo s kim na cijelom svijetu.* (Dostojevski, 2013: 99) Raskoljnikova odgovornost je prevelika za njega samoga, potrebno mu je lice drugoga koje je prepuno razumijevanja, koje će ga poučiti i učiniti žrtvu za njega. On je taj drugi koji je, povrijedivši moralni zakon, potreban tuđe zaštite. Razumihin je to i prepoznao te ga kao vjerni prijatelj prati u svim previranjima njegove duše. On sam za Raskoljnikova govori Dunji i njegovoj majci: *Velikodušan je i dobar. Nerado iskazuje osjećaje i radije će biti okrutan nego da riječima iskaže što mu je na srcu. Inače, ponekad uopće nije hipohondar, nego je naprosto hladan i beščutan, u čemu ide sve do nečovječnosti, baš kao da se u njemu redom smjenjuju dva suprotna karaktera. ... Neizmjereno cijeni sam sebe, a čini se da ima donekle i pravo.* (Dostojevski, 2013: 188)

Upravo Razumihin otvara nam oči da prepoznamo humanističke vrijednosti Raskoljnikova identiteta kroz cijelo djelo. Raskoljnikov će ispaštati za grijeha, vratit će se u ljudsku zajednicu, a upravo će Razumihin biti onaj subjekt koji, bez očekivanja uzvrata za dobročinstva, daje samoga sebe za Drugoga koji u sebi nosi posebnu veličinu.

6.4. Raskoljnikov i Porfirij Petrovič

Pred licem drugoga nije moguće ostati indiferentan. Porfirijev pogled doslovno razoružava Raskoljnikova. *Izravno suočavanje licem-u-lice, izravan i na neki način zainteresiran susret nagovara lika na život.* (Peternai Andrić, 2013: 384) On otkriva Raskoljnikov identitet kao iskrivljenu sliku svijeta, koja nije u skladu s etičkim i moralnim

normama. Raskoljnikov dijeli ljude na obične, koji su samo materijali, i na ljude odista, u kojima ima dara ili talenta da svoju sredinu promijene. On se smatra drugom vrstom, no ti obični ljudi preziru neobične kao zaostale ljude podlih misli. Upravo zato jer su ti drugi ljudi gospodari budućnosti, dopušteno ime je proliti krv: *Htio sam što prije prekoračiti granicu... nisam ubio čovjeka, nego načelo! Načelo sam zaista ubio, ali nisam prekoračio granicu, nisam, ostao sam na ovoj strani... Samo sam ubiti znao. Pa ni to nisam znao, kao što se vidi...* (Dostojevski, 2013: 239) A želio je prinijeti ciglicu ljudskoj sreći, želio je biti velik. Gazeći dostojanstvo drugoga želio je postati etički subjekt, osoba na vrhu društva jer se usudila izdići iznad normi koje, prema njemu, pripadaju običnim ljudima.

Porfirij duboko cijeni Raskoljnikova što se vidi tijekom priznanja u šestom dijelu romana: *Izmislio čovjek teoriju pa ga je stid što je skrahirao, što sve zajedno nije ispalo nimalo originalno! Ispalo je gadno, to je istina, ali svejedno niste beznadan gad. Niste nipošto takav gad! ... Znao što ja mislim o vama? Ja mislim da ste vi jedan od onih kojima možeš i utrobu vaditi, ali će oni gledati mučitelje smješkajući se, samo ako nađu vjeru ili Boga. E pa, nađite ih i poživjet ćete..* (Dostojevski, 2013: 396)

On potiče Raskoljnikova da primi patnju na sebe, onu otkupiteljsku, koja će ga preobraziti. Zna da više ne vjeruje u svoju teoriju, tome se i veseli te je, kao i drugi, spreman čekati da Raskoljnikov stekne samoga sebe, prihvaćajući kaznu jer je povrijedio društvo, a tako i svoj vlastiti identitet. Na kraju mu poručuje: *Postanite Sunce pa će vas svi vidjeti. Sunce treba nadasve biti sunce.* (Dostojevski, 2013: 397)

6.5. Raskoljnikov i Marmeladovi

Lice pijanca Marmeladova prepuno je tuge. *Što da me žali, kažeš? Tako je! Nema me što žaliti! Razapeti me treba, raspeti na križ, ne žaliti! Pa dobro, raspni me, suče, raspni, a kad me raspneš, požali me! Onda ću i sam poći na raspeće jer ne žudim za veseljem, nego za jadima i suzama! ... ali požalit će nas onaj koji je sve požalio i koji je sve i svakoga razumio, on jedini, on je i sudac.* (Dostojevski, 2013: 24) Njegova žena Katerina Ivanova, časnička kći borila se svim silama za dobro svoje obitelji, što iščitavamo i iz njezina lica: *Oči joj bijahu užagrene kao u vrućici, ali pogled joj bijaše oštar i ukočen. Bolno se doimalo to sušičavo i uzbuđeno lice pri posljednjim zrakama krtnjaka svijeće što su treperile na njemu.* (Dostojevski, 2013:26)

Raskoljnikov se zanimao za ove ljude, prožimala ga je sućut, ali je i vidio njihovu krivicu jer su iskorištavali dobrotu svoje kćeri Sonje: *Pazi ti Sonje! Ipak, kakav su tu zlatni rudnik iskopali! I iskorištavaju ga! Još i kako ga iskorištavaju! I navikli se. Pustili koju suzu i navikli se. Na sve se čovjek, podlac, navikne.* (Dostojevski, 2013: 27)

Nakon što počini ubojstva, Raskoljnikov se brine za obitelj, posebno nakon što su pijanog Marmeladova pregazili na cesti. Tijekom cijeloga romana, njegova briga za ovu obitelj upućuje nas ga ne osuđujemo, već da gledamo dublje u složene strukture njegova identiteta. Ispod krinke ubojice, stoji čovjek koji u sebi nosi kvalitete subjekta koji je u mogućnosti bezuvjetno se podložiti za drugoga.

6.6. Raskoljnikov i Sonja

Lice prelazi vidljivo. Ono otvara beskonačno. (Vučković, 1996: 227) Naizgled Sonja je tek obična žena s ulice, ali u sebi skriva osobu koja se odrekla svega svoga dostojanstva kako bi pomogla obitelji. Takve boje njezine duše odražavaju se i na njenom licu: *Ispod tog mangupski naherenog šeširića virilo je mršavo, blijedo i prestrašeno lice, otvorenih usta i očiju ukočenih od strave. ...* (Dostojevski, 2013: 161)

Prema Culleru, treći način tvorbe identiteta uspostavlja se odnosom pojedinca i proizvedenog, naglašavajući promjenjivu prirodu jastva koje postaje onim što jest svojim pojedinim činovima. Neki susreti grade identitet. Veoma je teško napraviti roman bez ljubavi. Tako Sonja budi ljubav koja nije tek neki susret i zatvoreni odnosi između dviju osoba, *to je konstrukcija, život koji se gradi ne više s gledišta Jednoga, već s gledišta Dvoga.* (Peternai Andrić, 2013: 382) Dok se Raskoljnikov grčio u mržnji, jedan njezin pogled učinio je da se probudi osloboditeljska ljubav: *ali ga naglo dočeka njen nemirni, bolni i brižni pogled; u njemu pročitava ljubav; njegova mržnja iščezne kao utvara.* (Dostojevski, 2013: 353)

U tom negativnom trenutku u kojem se lomi moja moć pred licem pozitivni je znak prisutnosti beskonačnog u licu drugoga. (Vučković, 1996: 228) *Biti stvoren na sliku Božju ne znači biti Božja ikona, nego znači nalaziti se na tragu Božjem. Bog se pojavljuje samo na tragu. Trag Božji nije nalik tragovima u snijegu gdje bi ići za tragovima značilo ići prema Bogu. Prema Bogu se ide kročeći ususret drugima koji se nalaze na njegovu tragu.* (Vučković, 1996: 228) Jedan Sonjin pogled u Raskoljnikovu budi istinsko pokajanje, istinsku želju povratku društvu kojega je povrijedio. Uz nju on pronalazi Boga kojega je zaboravio,

protiv kojega se pobunio. Njezina ljubav prema njemu, nadahnutu i njenim vlastitim pokajanjem i povratku milosrdnom Ocu dovest će ga da poljubi zemlju koju je oskrvnuo, da se pokaje što je sagriješio nad drugim.

7. Raskoljnikov kao primjer religiozno-etičkog identiteta

Raskoljnikov, već umoran od grižnje savjesti i ispitivanja nakon ubojstva, dolazi najprije k Sonji, ispovijeda se, klekne pred nju i poljubi joj noge kako bi se poklonio ljudskoj patnji. Najviše je grešnica jer je uludo usmrtila i žrtvovala sebe. Ubojica i bludnica su zajedno čitali Vječnu knjigu. Priznavši joj ubojstva, dolazimo do njegova preporoda – može postati etički subjekt koji je bezuvjetno odgovoran za drugoga. Priznaje zločin i poraz svoje teorije koja glasi: *Tko se više usudi, taj ima i pravo. Tko na više toga pljune, taj im je zakonodavac. ... Tu se traži jedno, tek jedno: treba se samo usuditi!* (Dostojevski, 2013: 361) Želio se odvažiti pa je ubio. Morao je otkriti je li pravi čovjek koji će se odvažiti i prekoračiti granicu.

Raskoljnikov priznaje da je bio zaveden, da je ista *gnjida* kao i ostali. Ubivši babu lihvaricu i njezinu sestru, ubio je i sebe te samoga sebe više ne pronalazi. Naudio je drugome, koji je ishodište moralnosti, ne priznajući njegovo dostojanstvo, : *Zar sam ja babu ubio? Ja sam sebe ubio, a ne babu! Tu sam odmah umlatio lijepo sam sebe na vijekove vjekova! ...* (Dostojevski, 2013: 362) Na kraju on i klekne nasred trga, pokloni se do zemlje i poljubi tu zemlju koju je povrijedio.

Društvo mu je dalo malu kaznu jer mnogi su svjedočili od njegovim djelima otprije i jer je sam sebe i previše okrivljavao: *A na pitanje što ga je zapravo potaknulo da sam prizna krivnju, otvoreno je odgovorio da ga je potaknulo iskreno kajanje.* (Dostojevski, 2013: 46). U epilogu pronalazimo mnoštvo svjedoka koji su dokazali dubinu njegova identiteta kao osobe pune sućuti za nevoljnike kao što je on. Raskoljnikova djela u skladu su s Levinasovom etikom koja potiče subjekta da se ne zadovolji sobom, nego da se osjeti odgovornim zbog onoga koji pati, *zbog bića u kojem je čovjek poništen; zbog izrabljivanog; zbog gladnoga; zbog svih, jer svi smo otuđeni, jer svi trpimo neljudskost, netko na ovaj, a netko na onaj način.* (Lasić, 2001: 81) I kakva su im bila lica na kraju? Umorni od teškog puta ozdravljenja nakon padova, osvanula im je vječna nada: *Oboje su bili blijedi i mršavi, ali je na tim blijedim i bolesnim licima već sjala zora obnovljene budućnosti, posvemašnjeg uskrsnuća u nov život.*

Uskrisila ih je ljubav, srce jednog nosilo je u sebi neiscrpne izvore života za srce drugoga.
(Dostojevski, 2013: 471)

Levinas preuzima biblijski rječnik kada govori o izboru Istoga pred licem Drugoga. Biti izabran znači ne moći ostati indiferentan i morati preuzeti odgovornost za drugoga. Odnos Istoga i Drugoga nije recipročan. Isti je pozvan na odgovornost za Drugoga, a da istovremeno nema nikakva prava očekivati recipročnost. Pozvan je žrtvovati se za drugoga, čak do davanja života, a da istovremeno nema pravo to isto očekivati od drugoga. Štoviše, zahtijevati da se drugi žrtvuje za mene, zločin je prema drugome. Biti izabran stoga ne znači biti izabran za posebna prava, nego imati svijest posebnih dužnosti i posebne odgovornosti. Izići iz sebe znači brinuti se za drugoga i njegovu patnju i njegovu smrt prije brige za vlastitu smrt. Bog koji je beskonačan ostaje izvan konačnog, blizak, je ali je drukčiji— svet. On mi naređuje — drugoga. Upućuje me na drugoga. Uputiti na drugoga znači probuditi na blizinu i odgovornost za drugoga sve do supstitucije. (Vučković, 1996: 229) Raskoljnikov će postati takav, jer smo, čitajući ovaj roman Dostojevskoga, prepoznali klice takvog subjekta u složenosti njegova identiteta.

8. Zaključak

Ovaj rad bavio se iščitavanjem tvorbe identiteta, posebice konstrukcije etičkog i religijskog subjekta Raskolnikova u romanu *Zločin i kazna*. U sklopu narativne etike koja uspostavlja vezu između priče i pripovijedanja te pitanjima morala, prema tezama Jonathana Cullera o tvorbi subjektiviteta te Levinasovim postavkama o Drugome i njegovoj tezi, prema kojoj vidjeti lice ujedno znači čuti *ne ubij*, a čuti *ne ubij* znači čuti društvenu pravdu, prikazala se etička i religijska problematika ovoga subjekta. Odgovornost u ovome romanu propituje se prema aspektu učinjenoga, prema zločinu koji je povrijedio moralni zakon te koji uništava samoga subjekta. Prema Levinasu upravo u licu drugoga možemo prepoznati put do Boga i put do iskupljenja. Subjekt je pozvan žrtvovati se za drugoga, čak do davanja života, bez očekivanja uzvrata. Prema Culleru koji zastupa tri temeljne moderne misli o proizvodnji subjekta koji se može prikazati kao nešto unutrašnje i jedinstveno što prethodi činovima, kao jastvo koje je određeno svojim podrijetlom i društvenim značajkama ili kao identitet koji postaje onim što jest svojim pojedinim činovima, istražio se i subjektivitet samoga Raskolnikova. Promatrajući njegov odnos s drugim subjektima u romanu, kao što su stara lihvarica koju ubija, njegova vlastita obitelj, prijatelji i Sonja koja u njemu budi ljubav i pokazuje put iskupljenja, prikazao se put traženja njegova osobnoga jastva, propitkivanja sebe i društva, te je i sam čitatelj, u sklopu narativne etike, mogao primijetiti učinak ovog pripovjednog teksta i na poimanje svoga vlastitog identiteta.

9. Izvor i literatura

1. Izvor

1. Dostojevski, Fjodor Mihailovič. 2013. *Zločin i kazna*. (prev. Zlatko Crnković), Koprivnica: Šareni dućan.

2. Popis citirane literature

2. Culler, Jonathan, 2001., Identitet, identifikacija, subjekt, u: *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, Zagreb.
3. Lasić, Stanko. 2001. *Iz moje Lektire. Portreti.*, Zagreb, Nakladni zavod globus
4. Milošević, Nikola, 1972., Ideologija psihologija i stvaralaštvo, Beograd (127-172)
5. Peternai Andrić, Kristina, 2013. *Ljubav u "Priči o čitateljici" Delimira Rešickog*, XI. međunarodni kroatistički znanstveni skup / Stjepan Blažetin (ur.). - Pecs : Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj , 375-385.
6. Peternai Andrić, Kristina. u *Krinka*, Opreka krinki ili o Levinasovom konceptu golog lica, *Književna revija* 1/2010. Osijek, 11-16.
7. Peternai Andrić, Kristina. 2014. *Etički književni subjekt u prozi Marije Čudine*, XII. Međunarodni kroatistički znanstveni skup u Pečuhu.(1-4)
8. Roberts, James L., 2005., Zločin i kazna F. M.Dostojevskog, u: *Interpretacije književnih klasika*, Zagreb.
9. Vučković, Ante. Etički govor o Bogu u Emmanuela Levinasa, u: *Ljepota istine*, Zbornik u čast p. Miljenka Belića SJ u povodu 75. obljetnice života, uredio Ivan Macan, Zagreb, 1996., str. 218 - 231.